

ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ (1601 - 1640 թթ.)

Սույն ուսումնասիրության շրջանակներում քննության են ենթարկվել 17-րդ դարի 1601-1640 թթ. գրված հիշատակարաններում արձանագրված այն փոխառյալ բառերը, որոնք, ըստ բառարանային տվյալների, չեն վկայվել մինչև 12-րդ դարը գրված գործերում: Դրանք որոշ վերապահությամբ կարելի է համարել միջին հայերենում, մասամբ էլ վաղ աշխարհաբարում կատարված փոխառություններ:

Հիշատակագիրները հիշատակագրության ավանդույթի համաձայն ձգտել են հետևել գրաբարյան օրինաչափությանը, սակայն հիմնականում պահպանելով գրաբարի քերականական համակարգը՝ կամա թե ակամա գրական վկայագիր են հաղորդել ժամանակի խոսակցական լեզվին կամ իրենց բարբառին հատուկ և հատկապես գրաբարին անձանոթ օտար ծագման բառերի: Սակավ են այն հիշատակարանները, որոնք գրված են աշխարհաբարով: Եղածներն էլ մեկ-երկու նախադասությունից են բաղկացած: Ուղղակի պետք է նկատել, որ գրաբարով գրված որոշ հիշատակարաններում մեծ չափերի են հասնում հետգրաբարյան իրողությունները: Ընդ որում՝ կանոնավոր կրթություն չունեցող անհատները, որոնց ընդօրինակությամբ է ձեռագրերի զգալի մասը, գրելով մեկ կամ մի քանի նախադասությունից բաղկացած հիշատակարաններ՝ առավել հաճախ են գործածել իրենց կենցաղ ներթափանցած և հարագատ դարձած օտար բառեր, մինչդեռ ուսյալ հիշատակագիրները՝ հայ գրականության և մշակույթի կարկառուն ներկայացուցիչներ, հոգևոր տարբեր աստիճաններ ունեցող անհատներ, վարդապետներ և այլք, ի տարբերություն նախորդների, գրել են սովորաձավալ հիշատակարաններ և գրաբարի հետևողությամբ հնարավորինս զերծ մնացել նման բառերից: Այսպիսով, գրաբարին անձանոթ օտար բառերը, գործածված լինելով բարբառներում, մեծ մասամբ գրաբար չիմացող բարբառախոսների միջոցով են մուտքագրվել հիշատակարաններ:

Պետք է նկատի առնել նաև, որ փոխառությունների մեջ առանձին խումբ են կազմում այն բառերը, որոնք վերաբերում են փոխատու լեզվի մշակութային, կենցաղային զանազան հասկացություններին: Դրանք ազգային տիտղոսներ, կոչումներ, դրամական միավորներ և նույնաբնույթ այլ իրողություններ նշանակող բառերն են, որոնք հայ լեզվաբանության մեջ հայտնի են «էկզոտիկ բառեր» կամ «տարաշխարհիկ բառեր»¹ տերմինով: Բնականաբար, ի տարբերություն օտար ծագման այլ բառերի, որոնք ունեն գրական համարժեքներ, վերջիններիս գործածությունը անխուսափելի է: Ահա օրինակ.

¹ Տե՛ս **Ֆ. Խլղաթյան**, *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Ա մաս, Ե., 2009, էջ 192:

սոմ - թուրք. soma < իտալ. «դրամական միավոր». «Ետուն վանաց սուրբ Անտոնի & **սոմ**» (414):

Փոխառությունները հիմնականում արևելյան (արաբ., պարսկ. և թուրք.), իսկ մասամբ էլ եվրոպական (հուն., իտ. և լեհ.) լեզուներից են: Կանոնավոր կրթություն չունեցող հիշատակագիրները առավել հաճախ են գործածել իրենց կենցաղ ներթափանցած և հարազատ դարձած օտար բառեր, մինչդեռ ուսյալ անհատները հնարավորինս զերծ են մնացել դրանցից՝ հետևելով գրաբարին:

Հետգրաբարյան փոխառությունները հիշատակարաններում գործածվել են կա՛մ տվյալ իմաստն ունեցող բնիկհայերենյան, կա՛մ վաղուց մեր լեզվում արմատավորված փոխառյալ բառերի առկայության պարագայում, կա՛մ էլ, բնականաբար, «տարաշխարհիկ» բառերի դեպքում վերջիններիս գործածության անխուսափելիությամբ պայմանավորված:

Հիշատակագրողները, անդրադառնալով տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձություններին, կառավարման գործընթացին, կրոնակեղեցական համակարգին, իրավական, շուկայական փոխհարաբերություններին և այլ բնագավառների, կիրառել են համապատասխան իմաստային դաշտերին բնորոշ օտար անվանումներ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանցում մեծ թիվ են կազմում հատկապես անձնանիշ բառերը: Դա պայմանավորված է նրանով, որ գրիչները մի ընդհանուր սովորությամբ հիշատակել են իրենց գրեթե բոլոր մերձավորներին և տարբեր մարդկանց, որոնք որոշակի ներդրում են ունեցել այս կամ այն ձեռագիրը ձեռք բերելու գործում կամ նպաստել են դրա գրի առնելուն: Իսկ ամեն մի անձի հիշելիս նշել են նրա կոչումը, մասնագիտությունը, զբաղմունքը և ըստ այդմ գրական վկայություն հաղորդել դրանց համարժեք զանազան օտար անվանումների: Այսպիսով, նշված հիշատակարաններում առկա փոխառությունները ընդգրկվում են հետևյալ իմաստային խմբերում.

1. **Տարածքային, հասարակական և քաղաքական բաժանումներ, հասարակական հարաբերություններ. Պաշտոն նշանակող բառեր.** *խալիֆ* «ամիրապետ» (ա., Բ 330²), *նայիպ* «փոխարքա, կուսակալ, փոխանորդ» (ա., պ., 43, 73), *դայմախան* «կուսակալի տեղապահ» (թ. < ա., Բ 649), *մուսէլիմ* «տեղապահ» (Բ 463), *վաքիլ* // *վէքիլ* «վերակացու, լիազոր» (ա., թ., 220, Բ 559), *խոնդար* «թագավոր, արքա» (թ. < պ., 129, 315), *աղսախալ* «գյուղի ավագ» (364, 583), *ջհանգիր* «աշխարհակալ» (ԱԲ, պ., Բ 664), *քոխայա* «կառավարիչ, իշխանավոր, մեծավոր (համայնքի, գյուղի նն)» (թ. > պ., 18), *քէհէ* «գյուղապետ» (թ. < պ., 43), *չէլէպ* // *չալսապ* «ազնվական, իշխան» (թ., Բ 314, Բ 171), *սուպաշի* «1. ոստիկանապետ 2. վերակացու, կառավարիչ, գավառապետ» (թ., Բ 649), *վոյվոտա* «վարչական միավորման պետ» (լ., թ., Բ 799), *վոյթ* «գավառապետ, համայնքի ավագ՝ ընտրովի առաջնորդ» (լեհ. < գ., Բ 131), *կրալ* // *գռալ* «թագավոր, կայսր» (լ., Բ 357, Բ 472) են:

Տարածք՝ ոլքէ «նահանգ» (թ., 179, 336 նն), *մահալ* // *մահլա* «թաղ» (ա., պ., 125, 249, 639 նն), *սանճախ* «գավառ, շրջան» (թ., 446),

2. **Օրենք.** *մահքամ* «դատարան» (Բ 535), *դադի* «դատավոր» (ա., Բ 535 նն), *սիճիլ* «վճիռ, դատավճիռ» (ա., Բ 542 նն), *տիւան* «ատյան» (պ., Բ 127), *եասախչի* «պահակ, ոստիկան» (թ., Բ 649) *շաթուրթ* «ականատես, վկա» (<պ., թ. < ա., 492), *նամուս* «օրենք, կարգ, կանոն» (հ., Բ 329), *հուքմ*

² Փակագծերում միայն էջի նշումով օրինակները 17-րդ դարի հիշատակարանների Ա հատորից են, իսկ Բ նշումովները՝ Բ հատորից. տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար (1601 - 1620 թթ.), հ. Ա, կազմ. Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ե., 1974: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար (1621 - 1640 թթ.), հ. Բ, կազմ. Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ե., 1978:

6. **Ունեցվածք, սեփականություն և առևտուր.** *ընդակ // ընդակ* «ապրանք, ունեցվածք» (ա., 126, 229, 367, 618 նն), *տիարթիկ* «կտակ» (հ., Բ 746), *տոլվաթ* «հարստություն, ունեցվածք» (ա., 25 նն), *մալ* «հարստություն, ունեցվածք, կայք, ապրանք» (ա., պ., թ., 126, 367 նն), *մուրախ* «ապրանք, գույք» (ա., թ., 248), *խազինա // խազնալ // խզինայ* «զանձ, հարստություն» (ա., պ., 29, 43, 135, 441, Բ 241 նն), *ալթմանի* «թուրքական ոսկեդրամ» (133), *թանկա* «արծաթե դրամ» (չադ., Բ 415), *խարաճ* «հարկ, տուրք» (ա., պ., 315, Բ 326 նն), *սպենճ* «հարկի տեսակ» (< պ., 315) նն **վաճառական՝ խոճալ** «վաճառական» (պ., Բ 24 նն), *դազազ* «մետաքսագործ, մետաքսի առևտրական » (ա., թ., 248), *դասապ* «մսագործ, մսավաճառ» (ա., պ., թ., 27, 104), *պահարչի* «համեմունք վաճառող» (*պահար* «համեմունք», ա., թ., Բ 241), *սոֆչի* «ոչխարի բուրդ վաճառող» (թ., Բ 241), բ) **շուկա, առևտրական հարաբերություններ՝ նադո** «կանխիկ, առձեռն» (ա., պ., 197), *վերասիպ* «ապառիկ» (թ., Բ 318), *ըռեհին* «գրավական, գրավ» (պ., Բ 866), *հախ* «վարձ» (ա., պ., Բ 12), *պարաթ* «մուրհակ, պարտաթուղթ» (պ., Բ 565), *հիսապ* «հաշիվ» (ա., պ., թ., Բ 539 նն), *միզան* «կշեռք» (ա., պ., թ., 125, 248), *պազաստան* «ծածկած մեծ շուկա» (թ. < պ., 125), *չարսու* «շուկա» (պ., թ., Բ 721), *բազար* (պ., Բ 721): **Պաշար, ուտելիք նշանակող բառեր՝ եւ** «ուտելիք, անասնակեր» (թ., 476), *զահրա // զախերա* «պարեն, մթերք, մթերապաշար» (ա., թ., 194, Բ 230), *փիլաւ* «փլավ» (թ. < պ., Բ 814), *չորպա* «ապուր, սուպ» (թ., Բ 10) նն:

8. **չափ, չափման միավոր, տուրք, հարկ՝ քիլա** «ընդեղենի չափ» (պ., ա., թ., 143), *հոխկալ* «ծանրության չափ՝ հավասար 1 կգ. 225 գ.» (թ., 207):

9. **Գրչության արվեստին՝ գրին, գրագրությանը և գիտությանն** առնչվող բառեր. *թերձիման* «թարգման» (ա., Բ 559), *տիֆթար* «տետր, մատյան, գիրք» (ա., պ., Բ 673), *ադալիտ* «աստղաբաշխական և ախտարական նյութերի ժողովածու» (453), *ստուռլապ* «աստղաբաշխական գործիք» (թ. < հ., 436), *մաւիր* «կնիք, դրոշմ» (պ., Բ 235 նն), *կադամար // կադանպար* «գրչի և մելանի տուփ» (հ., Բ 415, 422), *ճենտերեճի* «մամուլի, գիլարանի վրա աշխատող» (թ., 396), *պվետիկոս* «բանաստեղծ, վարպետ, ստեղծագործող» (հ., Բ 408) նն:

10. **Անձ, հասարակություն ցույց տվող բառեր.** *ճումուհաթ // ճամահաթ* «համայնք, հասարակություն, բազմություն» (ա., պ., 364, Բ 186), *դաւմ* «ժողովուրդ, ազգ, ցեղ» (թ. < ա.), *ջինս* «տոհմ, ազգատոհմ» (ա., թ., 30), *մալազ /իկ/* «երիտասարդ, ջահել» (ա., 10, 135, 231, 641, Բ 240 նն), *դարդաշ* «եղբայր, հարազատ, բարեկամ» (թ., 56), *խաթուն* «կին, տիկին, տիրուհի» (թթ., 103), *բաննա* «դեռահաս աղջիկ» (լեհ., 77), *համշիրազ* (պիլ., 151) - *հեմշեհրի* (պ., 323) «1. հայրենակից 2. կաթնեղբայր, սննդակից»: *փախիր փուխարա* «աղքատ, մուրացկան» (ա., 134), *խազնատար* «զանձապահ» (պ., ա., Բ 327), *տավտարտար* «զանձապահ, հաշվապահ, հարկահավաք» (Բ 522), *դզրլպաշ* «կարմրագլուխ, պարսիկ» (թ., պ., 294), *աւտապաշի* «իջևանի՝ պանդոկի տեր, իջևանատեր» (թ., 868), *պոստանճի պաշի* «պետական բարձր պաշտոնյա» (թ., Բ 649), *աթմակչի // աթմաքչի* «հացթուխ, հացագործ» (359, Բ 22), *բելիար* «ժանտ, սատանա, չար մարդ» (ե., հ., Բ 463):

11. **Կտորեղեն, կաշի, գործվածքների տարբեր տեսակներ, հագուստ, կոշիկ** նշանակող բառեր: Այս խմբի բառերի մեծ մասը տեղ է գտել մեկ-երկու հիշատակարաններում, որտեղ թվարկվում են կտորների, գործվածքների և հագուստի տեսակները, ինչպես մի ընդարձակ բանաստեղծական հիշատակագրության մեջ. «Ծախվեր բեռնով ապուրշումնի... Ղազազի բան ու դերձակի՝ եկթայ, թավթան, վալայ, շարի, չիվթայ, թավթայ պուրունձուկնի, Մուղղատտամներ և այլ դումաշնի» (248). կամ նկարագրվում է, թե տվյալ պաշտոնյան ինչպես էր հագնվում. «ինքն յագաներ բեհեզս և ծիրանիս, մախմուր և աթլազ, ներքևանց սամուր մորթի կամ վաշախ» (Բ 651):

ա) **Կտորեղեն, գործվածք, կաշի, կումաշ // դումաշ** «կերպաս» (ա., 248, 618, Բ 242 նն), *դատիֆա* «թավիշ» (ա., թ., Բ 234), *աթլաս* «մետաքսյա նուրբ գործվածք՝ կտոր՝ զգեստ» (ա., Բ 241),

քեսայի «ձևած կտոր» (թ., 248), *սպուրշում*) // *սպրշում* «մետաքս» (պ., 248, Բ 241), *վալայ* «մետաքսյա նուրբ գործվածք» (պ., 248), *քթան* «կտավ» (պ., 248), *շարի* «քող, շղարշ» (< պ., 248), *թավթան* // *թավթայ* «մետաքսե դիպակ, նրբադիպակ» (պ., 248), *թօր* «կտորի մեծ կապոց» (թ., Բ 241), *կլայպիտոն* «ոսկեգոծ կամ արծաթագոծ թել, կամ այդ թելով գործած երիզ» (թ., Բ 234), *պուրունճուկ* «թափանցիկ, նուրբ գործվածք, շղարշ, գազ» (թ., 248), *գարբաֆ* ա. «ոսկեթել, ոսկեհյուս, ոսկեկար» (պ., Բ 21 նն), *մախմուր* «թավիշ, թավշյա կտոր» (ա., Բ 651), *սախտիան* «սեկ (այծի կամ ոչխարի նուրբ կաշի)» (պ., 248), *քելիմ* «ջեջիմ, կարպետ» (ա., թ., պ., Բ 241), *խալի* «գորգ» (ա., թ., Բ 241), *սարտաւայ* «ուղտի բրդից պատրաստված թաղիք» (պ., Բ 241), *շուշիէ* «սրբերի մասունքներ, խաչ կամ ավետարան փաթաթելու շոր» (աւ., 52), *քեմուխք* «ողորկ բարակ կաշի» (պ., Բ 749), *քօսալա* «հատուկ եղանակով մշակված կաշի՝ մորթի» (թ., 494), *մեշին* «կոշիկի կաշի» (պ., Բ 459) նն:

բ) **Հագուստ, կոշիկ՝ չուխա** «բրդե գործվածքից կարված՝ տղամարդու երկար փեշերով հագուստ» (պ., թ., 248), *խիլա* «պարզև, ընծա. իբրև նվեր տրվող զգեստ» (աւ., 219, 570), *կապա* - «որ եկաւ կապէն կարեց գրագրին» «1. Հոգևորականի զգեստ, պարեգոտ, 2. Ընդհանրապես՝ կանանց երկար զգեստ» (աւ., պ., Բ 51, Բ 415), *արախճին* «թասակ, գլխարկ» (պ., 248), *չարուխ* «տրեխ» (պ., թ., 618), *փարթալ* «հնամաշ հագուստներ, հնոտիք» (թ., Բ 388) և (80) նն:

12. **Տեղանք, կացարան, շինություն՝ վախմ** «եկեղեցուն նվիրված կալվածք» (աւ., պ., 203, 304, 454 նն), *մօյտան* «հրապարակ» (աւ., պ., թ., Բ 126), *մանագուլ* «կայան, օթևան, իջևան» (աւ., պ., թ., 453), *քարվանսարայ* «իջևանատուն» (պ., Բ 748), *մեխանա* «գլխնետուն, պանդոկ» (թ. < պ., 618), *չարսու* // *չարշու* «շուկա» (պ., թ., 125, 618, Բ 474 նն), *պաղչայ* «պարտեզ, այգի» (պ., թ., 247, Բ 675), *պաւստան* «բանջարանոց» (պ., Բ 344), *սարայ* «տուն, շենք» (պ., Բ 51 նն), *գօռ* // *կոր* «մահմեդականի գերեզման» (պ., թ., 444, 445, Բ 137), *փազահ* «անասունների պահելու տեղ, ախոռ, գոմ» (պ., 28), *քօշք* «վերնատուն» (պ., թ., 565), *խան* «իջևան, իջևանատուն» (պ., 247, 618), *դուլա* // *դալա* «ամրոց, բերդ» (աւ., թ., 152, 249), *բաղան* «պարիսպ» (թ., Բ 614), *դօշամա* «սալահատակ, շարվածք» (թ., 427), *դըշլա* «ձմեռանոց» (459):

Հիշատակարաններում, բնականաբար, տեղ են գտել նաև առտնին իրեր, երևույթներ, առօրյա փոխհարաբերություններ և տարբեր հատկանիշներ անվանող փոխառություններ, որոնք հատուկ են նշված ժամանակաշրջանի ժողովրդախոսակցական լեզվին և բարբառներին. *թապախ* «ափսե» (թ. < աւ., Բ 318), *թափսի* «ափսե, սկուտեղ» (թ., 248), *դաւղայ* «աղմուկ-աղաղակ, կոիվ» (աւ., 61), *տավի* // *դաւի* «վեճ, պահանջ, հայց» (աւ., 197, Բ 455), *իֆտիքա* «գրպարտություն, չարախոսություն» (թ. < աւ., 229), *եղիլ* «արդար» (աւ., 147, 632), *հալալ* «արդար, անխարդախ, օրինավոր» (աւ., պ., թ., 57 նն), *հարամ* «անարդար, անիրավ» (աւ., Բ 204), *նաչար* «անճար, խեղճ, անգոր» (պ., Բ 122), *մուխաթարայ* «վտանգավոր» (արաբ., պարսկ., Բ 57), *դարայքէշ* «սև հոնքեր ունեցող, սևահոն, մրահոն» (թ., 134), *սախատ* «խեղ, խեղանդամ, հաշմանդամ» (աւ., թ., 427), *թամամ* «լրիվ, լի, անթերի» (աւ., 125, 657), *ուլմիշ* «համապատասխան, նման» (< թ. uymak «համապատասխանել», 374, 375), *չպլախ* «մերկ» (թ., 126), *պաշխա* «ուրիշ» (թ., 315), *պեզամայ* «զարդարված» (< թ. bezemek «զարդարել, զուգել», 652), *սաղ սալիմ* «ողջ, առողջ, քաջառողջ» (Բ 272), *պէլլու* «հայտնի» (թ., Բ 540) նն:

Կան նաև իմաստային այլ խմբերի պատկանող բառեր, որոնք սակավաթիվ են: Օրինակ, բժշկությանը վերաբերող մի քանի արաբական բառեր վկայվել են Ամիրդովլաթ Ամասիացու բժշկարանի հիշատակարանում՝ այսպիսի հանգամանքներում. «Ո՛վ ընթերցողք, յորժամ ընթեռնելով զգանկն, և զմարդակազմութիւն, և զճուարիշն, և սֆուֆներն, և զլուուխերն, և զհապերն, և զհուկնաներն, և զմաճուներն, և զպատրոյգներն, և զայլ ազգի ազգի արարողութիւն,

գոր իմաստունքն առաջինքն և վերջինքն սահմանեալ են ի պէտս մարդկան: Յիշեցէք զսրբագրողն սորա զայս պատուական մինհաճիս զԱմիրսօլվաթն....» (Բ 596). *ճուարիշ* «մարսողական դեղ, խյուս», *սֆուֆ* «դեղափոշի», *հասպ* «դեղահատ», *հուկնա* «կլիզմա», *մաճուն* «զանազան դեղերի բաղադրություն՝ պատրաստված մեղրով կամ շաքարով, դեղախյուս»:

Ինչպես կարելի է նկատել, ներկայացված որոշ օրինակներ այսօր էլ մեր խոսակցական լեզվի անքակտելի մասն են, նույնիսկ մի քանիսը գործածվում են գրական հայերենում:

Մի շարք փոխառություններ, ներկայացել են հնչյունական բազմազանությամբ⁵՝ պայմանավորված և՛ հայերենին հատուկ հնչյունափոխական երևույթներով, և՛ տարբեր տառադարձումներով, և՛ միջնորդավորված փոխառություն լինելու դեպքում միջնորդ լեզվի հնչյունական ազդեցությամբ: Օրինակ, ըստ ՄՀԲ-ում տրված տառադարձության՝ պ.՝ *վազիր* (Բ 195), ա. և թ.՝ *վեզիր* (Բ 127), սակայն հիշատակարաններում արձանագրված է նաև *վազեր* (Բ 51) ձևով, ա. *հիսար* «պաշարում» (Բ 195), հիշատակարաններում նաև՝ *հսար* (Բ 571) // *հասար* (Բ 230) // *խսար* (Բ 570), նույնպես՝ *ֆաթվայ* (Բ 56) // *ֆեթվա* (Բ 651)՝ ըստ ՄՀԲ-ի՝ ա. *fatua*, թ. *fetua* «պատասխան, վճիռ, որոշում»: Իհարկե, առկա տարբերակային որոշ ձևեր էլ անգրագիտության, հետագա աղավաղումների և այլ պատճառներով են:

Որոշ փոխառյալ բառեր, հոմանիշ լինելով այլ փոխառյալ կամ բնիկ հայերեն բառերի, գործածվել են վերջիններիս հետ կողք կողքի. «*Հուքմ հրաման* ի թագաւորէն առեալ...» (Բ 329), *չարշու-պագար* (Բ 474), *չարսու բագար* (Բ 721), «*Զպագաստան և զչարշունէրն* նախ թալանեցին» (125), «....զամէն առ այլազգիսն *ըռէհին* և *գրաւ* էին եղեալ...» (Բ 866), «ի *հալալ* և *յարդար* վաստակոցն» (586), «....*թալան* (թթր.) և *թաղթան* (պ.) արարին» (648), «Զեր Աստուծոյ սիրուն համար *թամիզ* և *փաք* պահեցէք զսր. զիրքս» (152)՝ *թամիզ* «մաքուր, ջինջ, անարատ» (պ.), *փաք* «մաքուր, անաղարտ կերպով» (պ., թ.), «....այսմ ժամանակիս վերըստին նորոգեաց ի վանքն Ս. Թումայի գեղեցիկ *կումբէթով* և *դուբայով*» (Բ 737). վերջին երկու օրինակները նույն ծագումն ունեն՝ հնչյունական որոշ փոփոխություններով: Ըստ բառարանային տվյալների՝ առաջինը հատուկ է պարսկերենին, երկրորդը՝ արաբերենին, այսինքն՝ տարբեր աղբյուրներից են:

Մի խումբ փոխառյալ բառեր մասնակցել են բառակազմությանը. մի հանգամանք, որը վկայում է նշյալների՝ ժողովրդախոսակցական լեզվի մեջ տարածվածության մասին:

Մեծ թիվ են կազմում հատկապես բայակազմության դրսևորումները, ինչպես՝ **համադրական բայեր**՝ *ղալատիմ* «սխալվել» (Բ 55, Բ 563 նն), *ղալպել* «կեղծել» (ա., պ., Բ 358), *թամամել* (ա., Բ 414), *հաւասիմ* (ա., պ., թ., Բ 609), *խելաթել* «խալաթ տալ, որևէ զգեստ ընծայել՝ նվիրել մեկին, մեծարել» (*խալաթ* «իբր նվեր տրված թանկագին հագուստ», ա., պ., Բ 327), *մոհրել* «կնքել» (հուն., Բ 315, 535 նն), *պարիշել* «հաշտվել» (Բ 327), *բարիշեցնել* «հաշտեցնել» (թ., Բ 535), *խշլայել* «ձմեռել» (631) նն. **հարադրական բայեր**՝ *թաղթան* առնել «կողոպտել» (187), *մանգուլ* անել «պաշտոնից հեռացնել, իշխանությունից զրկել» (թ., Բ 522), *դապուլ* անել «ընդունել, համաձայնել» (ա., պ., 304), *թամահութին առնել* // *թամահ անել* «ագահություն անել» (նույն տեքստում, պ., Բ 790) նն:

Որոշ դեպքերում փոխառյալ բառարմատից և՛ համադրական, և՛ հարադրական բայ է կազմվել, օրինակ՝ *մարամաթ առնել* (պ., 28) // *մարամաթել* (Բ 867) // *մարմաթել* (Բ 463) «նորոգել», *թալանել* (թթր., 247 նն) // *թալան* առնել (179) նն:

⁵ Նյութը չծանրաբեռնելու համար շատ քիչ բառեր ենք ներկայացրել տարբերակային ձևերով: Այդպիսի մի քանի օրինակի անդրադարձել ենք մեկ այլ հոդվածում. տե՛ս Վ. Խաչատրյան, Բառային տարբերակներ հայերեն հիշատակարաններում (17-րդ դարի առաջին կես), «Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական գիտաժողովի զեկուցումներ», Ե., 2011, էջ 29-38:

Այնուհետև, նկատվում են քիչ թվով վերջածանցավոր կազմություններ, ինչպես՝ *-արան՝ հաքիմարան* (ա., պ., թ., Բ 131) // *հեքիմարան* (Բ 566) // *հուքիմարան* (3 անգամ, Բ 24) «բժշկարան», *-աւոր՝ տօլւաթաւոր* (Բ 863) // *տոլվաթաւոր* (Բ 867) // *դալութաւոր* (68) «ունկոր», *մելան* «թանաք» բառից՝ *մելանաւոր* «հին ձեռագիր արտագրող՝ ընդօրինակող» (հ., Բ 338, Բ 643) ևն:

Վ. Հակոբյանը՝ հիշատակարանների հրատարակիչը, հրատարակությունների վերջում ներկայացրել է օտար բառերի ցանկ՝ համապատասխան բացատրություններով: Սակայն, բացի նրանից, որ տասնյակ բառեր չեն ընդգրկվել այդ ցանկերում, ինչպես՝ *սիասաթ* «դիվանագիտություն, քաղաքականություն» (ա. պ., Բ 329), *տիարթիկ* «կտակ» (հ., Բ 746), *քեմուխք* «ողորկ բարակ կաշի» (պ., Բ 749) ևն, որոշ բացատրություններ, ըստ բառարանային այլ տվյալների և բնագրի, սխալ են: Ի դեպ, Վ. Հակոբյանը նախքան բառացանկը ներկայացնելը նշել է, թե ինչ բառարաններից է օգտվել, և թե ովքեր են ճշտումներ ու լրացումներ կատարել: Այնուամենայնիվ, բոլոր դեպքերում հնարավոր են որոշ վրիպումներ:

Եկթա և *չիֆթա* (248) բառերը հիշատակարաններից մեկում գործածվել են իբրև որոշիչ «կտոր, գործվածք» նշանակող բառերին: Ըստ ՄՀԲ-ի՝ նշյալները պարսկերենից թուրքերենի միջոցով են անցել հայերենին, և առաջինը «մեկ հատ, ոչ երկտակ, ոչ կրկնակի ծավալով» իմաստն ունի, իսկ երկրորդը՝ «զույգ, երկտակ», բայց և Վ. Հակոբյանը բացատրում է «կտորի տեսակ»՝ հավանաբար ելնելով բնագրից:

Նույնը թերևս կարելի է ասել հենց այդ հիշատակարանում առկա *մուղատտամ* բառի մասին, որը բառացանկում նույնպես «կտորի տեսակ» է ներկայացված, մինչդեռ ՄՀԲ-ն, վկայելով միայն այս գործածությունը, տալիս է որպես «գերադասելի, նախընտրելի, առաջնակարգ» իմաստով ածական՝ փոխառյալ արաբերենից: Հետևելով կոնտեքստին («Մուղատտամներ և այլ դումաշնի»)՝ կարելի է երկու հետևություն անել՝ կա՛մ նաև կտորի տեսակ է նշանակում, կա՛մ գործածվել է փոխանվանաբար՝ հատկանիշը առարկայի փոխարեն:

Մանագուլ բառը «տեսարան» է բացատրվել, մինչդեռ «կայան, օթևան, իջևան» է նշանակում (ա., պ., թ., 453). «Է *մանագուլի* պատկերն յԻզմիրու բերդի» (453):

Փայդա-ն «մշակ» է ենթադրվել, ամենայն հավանականությամբ, այն պատճառով, որ նախադասության մեջ հաջորդում է *բընաֆ* «որմնադիր» բառին: Սակայն ՄՀԲ-ում հաքցակաւով տրված է «առանց թիկունքի երկար նստարան, իշտոնուկ»՝ նշվելով «թերևս թ. peyke», որը շատ հնարավոր է. «և ինչ մարդ որ օգնական ելան՝ թե՛ փայտ տըլին և թե՛ բընայ և թե՛ *փայդա* և թե՛ ուտել տըլին» (490):

Հայ միջնադարյան բժշկարաններն արտագրող գրիչները տվյալ աշխատության մասին հիշատակելիս այն ավելի հաճախ անվանում են *հեքիմարան* // *հաքիմարան*, սակավ դեպքերում՝ *բժշկարան*: Բազում օրինակների մեջ չի հանդիպել գոնե մեկ դեպք, որ տվյալ բառը գործածված լինի «հիվանդանոց, բուժարան» իմաստով, որ տրված է Վ. Հակոբյանի բառացանկում:

Անհասկանալի է նաև *պազաստան* // *պէզաստան*-ի «կերպասի արհեստանոց» բացատրությունը: Այն նշանակում է «ծածկած մեծ շուկա» (ՄՀԲ, թ. < պ., 125, 248). «զպազաստան և գշարշունենն նախ թալանեցին և ապա զամենեսեան հրով այրեցին» (125), «Կայր պէզաստան մինն զըմպեթի, Բազում խանութք ի յիւր միջի....» և «Եւ պազաստան մ'այլ Հըրեի Մէջն էր դումաշ և չուխանի» (248):

⁶ Տե՛ս «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան», հհ. Ա -Զ, Ե., 2001 - 2010:

Խիզան բառի «թշվառ, խեղճ, դժբախտ կին» բացատրությունը նույնպես սխալ է, և հավանական է ՄՀԲ-ի բացատրությունը՝ «ընտանիք, գերդաստան» (<վր. xizani). «գերեաց զագսս քրիստոնէից և խիզանն հայկական ազգին» - ՄՀԲ (332), չնայած որ Մ. Մուրադյանն էլ բացատրում է «պանդուխտ < վր. xizani»⁷:

Ցանկում *Հսպաս* բառին կից նշված է «կարասիք, ապրանք, գործիք»: ՄՀԲ-ում *ասպաս* գլխաբառը բացատրված է «շոր, զգեստ, հագուստ»՝ թուրք. *espar* < արաբ. նշումով. ինչպես տառադարձումն է վկայում, հիշատակարանում վկայված տարբերակն ամբողջությամբ համապատասխանում է փոխատու լեզվի տվյալ միավորին. «...ոմանք զթաւանլու տներն ծախէին կէս գին, այլք զխանութնին և զեսպայնին առանց գնոց, զհանդերձս և զագանելիքն, կէսք գտան ինչքն և ապրանքն....» (Բ 653):

Բառացանկում *սովտայ* բառը բացատրված է «կրոնական պաշտոնյա» (ա., 432), իսկ *սօխթայ* // *սօղթայ*՝ «հոգևոր դպրոցի ուսանող» (պ., թ., 529, Բ 653), մինչդեռ դրանք նույն բառերն են՝ ըստ ԹՓԲ-ի՝ «տաճիկ կրօնաւոր - պ. Soxta, որ թ. եղած է softa»:

Մաթարիս-ը բացատրվել է «պատնէշ, պատվար, հողաբլուր», մինչդեռ, ըստ ՄՀԲ-ի, «փակ, նիզ (դռան)» իմաստն ունի. «*Մաթարիսներ* և մահալի դռներ շինեցաք և յամեն գիշեր պահեաք» (պ., 125):

Մ. Մուրադյանը *մենհաճ* (մինհաճ) բառը տալիս է արաբերենից փոխառված բառերի շարքում՝ «ծրագիր» բացատրությամբ⁸, իսկ ՄՀԲ-ում բացատրված է «Մեծ՝ գլխավոր՝ բանուկ ճանապարհ, մայրուղի»՝ բերվելով հետևյալ միակ վկայությունը՝ 15-րդ դարի հիշատակարանից, որը շատ համոզիչ է. «Ցանկ է գրոցս Ախրապատնին, որ առի ես՝ անպիտան և անարժան ծառայս՝ ի յարապ գրոց և ի *մինհաճի* տուքանէն» (ԺԵ դար, Բ 115): 17-րդ դ. հիշատակարաններից մեկում էլ ստացել է հետևյալ գործածությունը. «Յիշեցէք զարբագրողն սորա զայս պատուական *մինհաճիս* զԱմիրտօլվաթն....», «....և դարձեալ սկսեցաք զայս պատուական բժշկական հէքիմարանս, որ *մինհաճ* ասեն....», «....յորժամ ընթեռնոյք զգովելի և զբժշկական *մինհաճ* գիրք....» (ա., պ. Բ 596), որը մասամբ համապատասխանում է Մ. Մուրադյանի «ծրագիր» բացատրությանը: Անգամ կարելի է ենթադրել, որ «մայրուղի» իմաստով բառը փոխաբերաբար է գործածվել՝ վերագրվելով բժշկարանին «ուղեցույց» իմաստով:

Հարկ է հավելել նաև, որ հիշատակարաններում վկայված տասնյակ բառերի ծագումն ու իմաստն էլ առայժմ մնում են անհայտ: Շատ բառեր էլ աղավաղված են կամ այնպիսի հնչյունափոխության են ենթարկված, որ որոշ դեպքերում հաջողվում է պարզել դրանց իսկությունը, իսկ որոշ դեպքերում՝ ոչ: Օրինակ՝ մի հիշատակարանում կա *թալաւ*, որը, ինչպես և նման դեպքերի համար նշել է Վ. Հակոբյանը, բացատրություն չի գտել: Հաշվի առնելով *թալաւ* // *թալաւ* փոփոխականների հնարավորությունը, կարելի է այն բացատրել բառարաններում արձանագրված *թալաւ* բառով: Ընդ որում՝ ՀԼԲԲ-ում վերջինս տրված է այսպես՝ *թալաւ* անել «սպանել», *թալաւ* լինել «սպանվել, մեռնել», իսկ հիշատակարանում նույնպես *լինել* բայի հարադրությամբ է գործածվել, ուստի կարող ենք հասկանալ «սպանդ եղավ, կոտորած եղավ»՝ միայն թե կարծելով, որ տեքստից որոշ հատվածներ բացակայում են. «Լ /30/ դուռուշ բեռ ավելի *թալաւ* էլ եղն ի մէջ սոցա» (Բ 522)⁹: Մյուս կողմից էլ կարելի է կապել ա. talab «պահանջ» բառի հետ:

⁷ Տե՛ս Մ. Մուրադյան, Բառագիտություն, «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, Ե., 1972, էջ 296:

⁸ Նշվ. աշխ., էջ 269:

⁹ Տվյալ հիշատակարանը շատ աղավաղված է. Վ. Հակոբյանը որոշ բաներ վերականգնել է ըստ այլ աղբյուրների, որի մասին նշում է տողատակում (Բ 522):

Եթե արդի հայերենի համար հստակ տարբերակելի են փոխառություն և օտարաբանություն հասկացությունները, ապա նախորդ լեզվափուլերի համար առանձնակի դժվարություն է հարուցում այդպիսի դասակարգում կատարելը՝ մի կողմից պատկերացում չկազմելով ժամանակին այդ բառերի տարածվածության և հարազատության մասին, մյուս կողմից նկատի առնելով այն, որ դրանց ճնշող մեծամասնությունը մինչև օրս էլ գործուն է հայերենի բարբառներում:

Դիտարկված փոխառյալ բառերը, համաձայն բառարանային տվյալների, գերակշիռ մասով տվյալ ժամանակաշրջանի համար եզակի վկայություններ են: Շատերը եթե ոչ այդ շրջանում, ապա հետագայում լայնորեն կիրառվել և ամրակայվել են այս կամ այն բարբառում, ուստի և արձանագրված են ՀԼԲԲ-ում: Որոշ օրինակներ առանձնակի հարազատությամբ գործածվում են նաև առօրյա խոսակցական լեզվում:

Փաստորեն հիշատակարանները մեծ կարևորություն ունեն նաև օտար բառերի մուտքը, տարածվածությունը ժամանակային կտրվածքով պարզելու առումով: